

Igas kultuuris on omad väärtused. Kultuuri üks paradokse on selles, et neid peidus olevaid väärtusi võõrad reeglina ei taju ja omad ei oska nimetada/sõnastada, sest see kõik on niivõrd iseenesestmõistetav.

Tsitaat Madis Arukase loengust 2011

Lühkült Vana Võromaa kultuurilidsest umaperäst

Tan ülesloet tiidmise ja mõistmise omma Vanal Võromaal viil prõlla alaõ, tuu tähendäs, et omma inemise, kiä naid mõistva, tiidvä ja prukva.

Võromaa tegeva erilidses luudus ja tan elävä inemise.

Seo maa om kuntliganõ, mõtsu, jõki ja järviga. Nurmõ omma tsilokõsõ, tihti mäki külgi pääl. Mäki vaihõl omma suulapikõsõ. Maastik vaheldus kipõstõ. Inemiste elämiisi om harvalt, tii küläde vaihõl omma kitsa ja käändligadsõ. Seo luudus om mõotanu tan elavide inemiisi elokõrraldust ja meelelaadi.

Võromaal om vähämbalt 2/3 inemiisi põlitse -näide vanõmba ja vanavanõmba omma tan süntünü ja elänu. Võromaal omma suurõ ja põlitsõ suguvõsa´, võõrit om manu tulnu veidü. Põlisus om hoitnu alalõ nii kiilt ku kombit, noid om põlvõst põlvõ edesi antu ja niiviisi om püsünü Vanal Võromaal uma nägo - kultuuriline eripära.

Eesti vaimse kultuuripärandi nimistun <http://www.rahvakultuur.ee/vkpnimistu/>

antu kultuurpärandi valdkundõs jagamisperrä või Vana Võromaa eriperä vällä tuuvva niiviisi:

ASUSTUS, ELUKORRALDUS ja ELUKESKKOND

ASUSTUSPILT

Hajaasustus - Võromaaale esiumane om pallo ütsikit vai eräle olõvit talosid, elämiisi. Elämise lähiksel om viikogo vai viisilm vai läte.

Talohuunõ omma päämiselt üles raotu palgõst, a om ka (maakivi vundamendi pääl) savist huunit (inämbüisi lauda). Katusse omma huunil lastõst. Rehetarõ omma olnu tõistõ ku põhja- vai läänepuul Eestin. Võromaal omma prõlla viil alalõ suidsusanna. Talomaid om piiratu puumaterjalist tettü esisugumaidsi aiduga. Kiviaidu es tetä (kivve es olõ nii pallu võtta) .

Verevät karva telliskivve tetti mõisade kivilüüven kohaligust savist. Noist kivvest tettü majju om asulaten viil nätä (nt mõisaten huunõ, poodimaja, kooli, vinne kerigu).

Asustuspildin om pääle talode tähtsä olnu mõisa, kõrtsi ja keriku. Kihlkunna keskusen omma luteri keriku, näide tornin om/om olnu inämbüisi kikas. Vinne kerigu om ehitedü ildamba, 100-140 aastakka tagasi. Lõuna-Eestin omma surnuaia kerikust kavvõmbal.

Jõgõde ja ujade (urade) pääle oll tettü hulka vesiveskeid (kutsuti kivvõs), ütsikiden paikun om olnu tuulõveski (tuulõkivi).

Küläplatse pääl omma tähtsä olnu kiige, kiigekombestik om olnu Võromaal tsipa tõõnõ ku mujjal.

Võromaal om alalõ püsünü laadupedämise ja laatul käümise kombõ - VKP nimistün pikä aoluuga Lindora laat

EHITÜS:

- *palkhuunõ ülesragominõ*
- *laastukatusse tegemine - VKP nimistün*
- *maakivvest müürü, keldre tegemine*
- *savist huunidõ tegemine*
- *lesode tegemine pliidi vai ahu manu (pottsepatüüst üts mõistmine)- VKP nimistün*

LOODUSVARADE MAJANDAMINE

- *jahilkäümise kombõ, tiidmisõ mõts-eläjäde elost*
- *kuuritsaga kalapüük - VKP nimistün*
- *mõtsan seenen ja marjal käümise kommõ*
- *mehitside pedämine uma tarbõs (mõtsmesindüis vanal aol olnu lajalt)*
- *lehmäpedämine ja lehmänüssmine käsitsi (Lõunõ-Eestin peeti innembi punatsit vai verevät karva lehmi, nudipääga lehmä olli vanna maatõugu looma)*
- *lambide pedämine ja tuuga köüdet tüü*
- *hobõsõga tüü tegemine (maa harimine, hainatego, kuurma vidämine, mõtsatüü jms)*
- *koton tsiapedämine ja tsiatapmisõ kombõ*
- *vikati säädmine ja käsitsi haina niitmine vikatiga - VKP nimistün*
- *käsitsi hainatüü -haina kuivatamine, hainarõugu, kärpä ja kuhja tegemine*
- *veskipidäminõ (vesiveski omma välläkoolõmise pääl!), viläst jahvõ tegemine*

TOIT JA TOITUMINE

- *Võromaa pidolaudu katmise kombõ, söögikombõ laembalt (kae tiijuhti võro köögi manu)*
- *liha suitsutamine sannan - VKP nimistün*
- *siini suulaminõ, siinist söögi*
- *kapstide tegemine tünni (hapendamine)*
- *kurõmarju ületalvõ hoitmine*
- *võiu tegemine*
- *kohupiima (vaarapiimä) tegemine*
- *sõira tegemine- - VKP nimistün*
- *leevä tegemine*
- *han'sa ajamine*
- *ollõtego - VKP nimistün*
- *kasemahla kogomine ja hoitmine - VKP nimistün*
- *verega vorste tegemine*
- *süldi kiitminõ*
- *tsiarasõv ja kõrnõ*

- *ahon söögi tegeminõ*
- *mii tarvitamine söögi ja joogi tegemisel*

KÄSITÖÖ

- *sepätüü*
- *savianomide ja asju tegemine (nt savist partsi kujoga vile oll laadukaup)*
- *puust anomidõ tegemine*
- *korve kudamine vitsust*
- *korve kudaminõ pirdõst vai lastõst - VKP nimistün*
- *sannavihtu tegemine*
- *luuvva tegemine ja köütmine*
- *käsitüüna puust mööbli tegemine*
- *lambavillast langani - villa lahutamine, kraasmine, vokk, villaketrus - VKP nimistün*
- *langa värmine hainuga*
- *vardidega kudamine Võromaal (lang visatas sõrme päält)*
- *rõiva kudamine peeli pääl*
- *rõivide, sh rahvarõivide umblõmine (nt võrokõisi suursärk)*
- *vüükudamine - läti lapiline om Võromaa lõunapoolitsin kihlkundõn levinu*
- *lambanahka kaska tegemine*
- *käsitsi linatüü - om viil Mõniste muuseumin võimalik nätä ja muuseumirahvas mõist noid tüüsid tetä*
- *puupaadi tegemine sh ütepuupaadi tegemine (Mehikuurman kalapaate tegemine)*
- *seebi keetmine*
- *rahvapille tegemine: lõõtspillid (Tartese Heino jmv), kandleed (Soone Mihkel jmv). Võromaal olnud Teppo lõõtspill - VKP nimistün*
- *vanaaigside mänguasju tegemine: pajupill, ragulka, pütskest prits, kaltsupupe, puust/kukkõst/tõhvest/kastanimunnõst elajäkujode tegemine, siimnist kaalaketi, puuossõst püssä vms*
- *iloasju ja ehtide nikerdamine*

KEEL JA POEETILINE FOLKLOOR

- *võro kiil - VKP nimistün*
- *Võromaa kotusõnime*
- *paigaperimüs (paikuga köüdet jutu ja aolugu)*
- *Võromaa rahvatarkuse, mõistatuse, küläjutu*
- *Võromaa rahvalaul - VKP nimistün*

KOMBESTIK JA USUND

- *kuukalendrit peetas silmän töie ja tegemisi plaanmisel*
- *osast rahvakalendri pühäsid om Võromaal tõse ku mujjal ja ummi kombidõga: tennüsepäiv 17.01, kapstamaarjapäiv 25.03, lihahiite, urbepäiv ja lihavõttõ (kiigepühä´ ja munapühä) omma liikuva pühä nigu ka suvistõpühä´; hainamaarja 02.07, lauritsapäiv 10.08, ussimaarja 08.09, hingiaja pühä´, talsipühä´.*
- *mõistõtas ilma ennusta taivamärke järgi, luumõ olõki perrä, kuusaisu ja tõsi luudusemärke perrä*

- *usutas märke ja endit, hoitas hinnäst kaetamise, kitmise ja ärsõnumise iist*
- *pallo om alalõ põlitsõ maausu kombit ja tiidmisi*
- *käiidäs suidsusannan ja peetäs sannakombist - VKP nimistün*
- *rahvameditsiin - põlvõst põlvõ edesiantu ravivõttide pruukmine, sh ravihaina, sannan tohtõrdamine, tasomine, sõnno päälelugõmine, ussiviinaga jm raviviinuga määrmine, õuhka ja liikvaga tohterdaminõ, väega asju pruukmine, pühakotusten käümine jms. Võromaa rahvameditsiin - VKP nimistün*
- *rahvaarste abi pruukmine tervüsehäti parandamisõs*
- *õuhka juuminõ*
- *kaejatsidel käümine ja kombõ*
- *hengiaol sandin käümine*
- *Võrumaa matusõkombõ, sh ristipuud - VKP nimistün*
- *Edevanõmbid vai näide hengi austadas*
- *pühä kotusõ omma Võromaal inämbüisi põlispuu, kivi, lätte ja jõe (nt Pühäjõgi). Ristipuu ja ristimõtsa.*

MÄNGULISED JA AJAVIITELISED TEGEVUSED

- *pillimehega (lõõts, kannel) pidode pedämine, tsimmani*

Eesti vaimse kultuuriperändüse nimistün om prõlla esindet 16 nähtust/tiidmist Vanalt Võromaalt.